

Nummer 9 Juni 2014

Vrijwilligersbulletin BAM

Kennismaking met Marloes van der Sommen

Door Paulien van der Krabben

Per 19 mei is Marloes begonnen als hoofd depot bij de BAM. Zij is dus de opvolgster van Bonnie. Marloes woont in Leiden. Daar heeft zij ook haar opleiding gevolgd (Egyptologie en Klassieke Archeologie). Zij is afgestudeerd op een Romeinse tombe uit Korinthië met een Egyptische afbeelding.

Na haar studie heeft zij haar eerste baan vervuld bij een archeologisch bedrijf. In de volgende jaren heeft zij bij de rijksoverheid, de gemeentelijke overheid, bij commerciële bedrijven en in de museumwereld gewerkt. Een goede combinatie als basis voor haar werk hier.

Marloes is in 1977 geboren in Leidschendam, maar heeft veel banden met Brabant en de omgeving van Den Bosch. Haar ouders zijn afkomstig uit Eindhoven en de eerste 12 jaar van haar leven heeft zij in het kielzog van haar ouders over de wereld gereisd. Haar middelbare schooltijd heeft zij op Beekvliet en op Maurick doorgebracht.

Marloes werkt hier op maandag en dinsdag. Haar werkplek is op de 1e verdieping en zij nodigt iedereen uit haar vooral aan te spreken als je daar zin in en behoefte aan hebt.

Dè 'k jou hier nou zie

~Domien van Gent~
Lombardpassage 14

Bouwhistorie en vrijwilligers

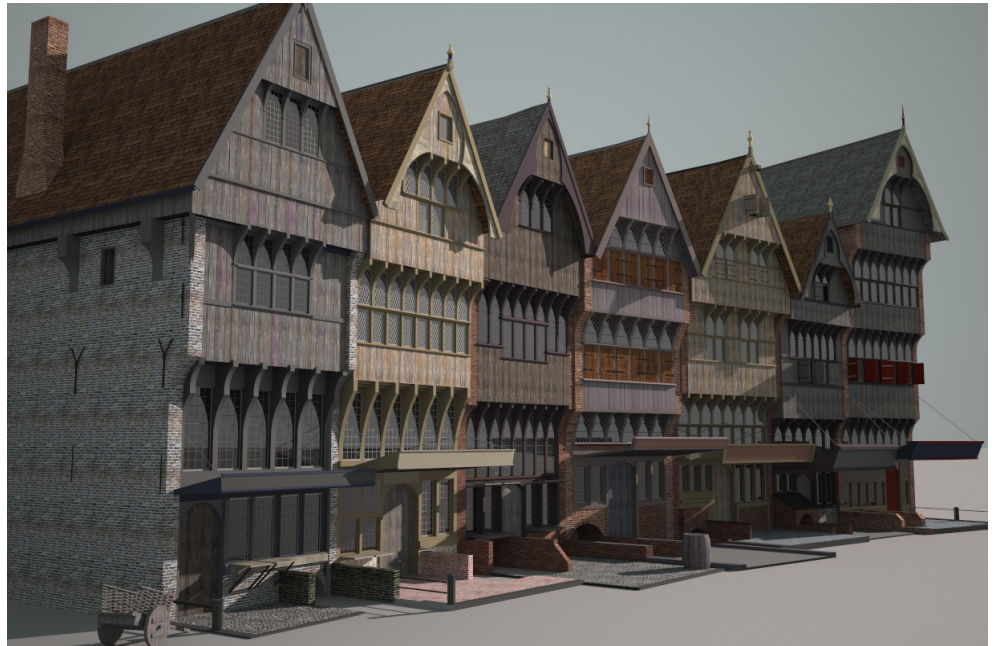
Door Ronald Glaudemans

Van de redactie van het vrijwilligersbulletin kwam een heel begrijpelijke vraag: wat doen die bouwhistorici van de BAM nu eigenlijk precies en waar houden de bouwhistorische vrijwilligers zich mee bezig?

Voor de meeste vrijwilligers zullen de werkzaamheden van bouwhistorie niet zo zichtbaar zijn, in elk geval niet zo zichtbaar als de resultaten van het archeologisch onderzoek. Toch beschouwen wij bouwhistorici ons als “bovengrondse archeologen”. Het onderzoek dat wij uitvoeren in historische huizen in de stad lijkt eigenlijk ook wel op archeologie, maar tegelijkertijd is het ook iets heel anders. Dat komt omdat de bouwhistorie met één been in de monumentenzorg staat en met het andere in de discipline archeologie.

Enerzijds brengen we de historische gebouwen in kaart met het oog op de adviezen die we maken ten behoeve van restauraties en verbouwingen. Anderzijds verzamelen we gegevens over de historie van de stad op een precies dezelfde manier als de archeologen dat doen. Wij produceren dus enerzijds zakelijke, formele adviezen voor het behoud van de stad, en anderzijds maken we documentaties om de kennis over de historische stad verder op te bouwen.

Een groot verschil van het bouwhistorische documentaire onderzoek met archeologie is dat wij nauwelijks vondstmateriaal meebrengen. Ons depot groeit slechts heel bescheiden – bijvoorbeeld door behangsels op te nemen – omdat onze policy is dat eigenlijk alles gewoon in de oorspronkelijke huizen op de authentieke plek moet worden bewaard. Dat is echte monumentenzorg.

Bij archeologie is dat natuurlijk vrijwel nooit mogelijk, omdat de op te graven plek bij voorbaat wordt vernietigd.

Bij bouwhistorie zijn maar enkele vrijwilligers actief. Het is helaas om verzekeringstechnische redenen niet mogelijk om het veldwerk in de huizen uit te voeren met de hulp van vrijwilligers. De bouwhistorici moeten hun werk namelijk altijd uitvoeren tijdens verbouwingswerkzaamheden en werken dus op een officiële bouwplaats. Het komt maar heel zelden voor dat we rustig de tijd krijgen om ons werk te doen, zoals bij archeologie.

Omdat we volledig afhankelijk zijn van de aannemer, moeten we niet alleen met hem samenwerken, we moeten ook op de vreemdste momenten klaar staan om tussen de bouwactiviteiten door onze documentaties en opmetingen te verrichten.

De vrijwilligers die bij bouwhistorie werken, houden zich voornamelijk bezig met archiefonderzoek, bijvoorbeeld naar bewoners en gebruikers van de panden, om aanknopingspunten te zoeken voor het veldonderzoek. Omdat het archiefonderzoek vooral op het archief plaatsvindt, zal je deze vrijwilligers ook niet zo vaak in het Tuighuis tegen komen.

Er is sinds 1975 (ja, de gemeentelijke bouwhistoricus was er al een paar jaar eerder dan de gemeentelijke archeoloog) door de BAM een enorme hoeveelheid gegevens verzameld over de historische bebouwing van de stad. Het overgrote deel van die documentatie werd nog nooit uitgewerkt, hooguit tot het niveau van een noodzakelijk restauratieadvies. Er is dus nog heel erg veel werk aan de winkel wat dat betreft, want een heel belangrijk doel van de BAM is namelijk om met de onderzoeksresultaten naar buiten te treden.

Wist je dat de Bossche binnenstad de best gedocumenteerde historische stad van Nederland is, en dat wij de grootste collectie historisch behang hebben?

Nergens in Nederland werden zoveel middeleeuwse muur- en plafondschilderingen gedocumenteerd als bij ons. Maar dat willen we natuurlijk aan iedereen laten weten. Daarvoor is veel uitwerking nodig en vrijwilligers met verstand van zaken, die denken dat zij daar wat aan bij kunnen dragen zijn natuurlijk altijd welkom!

Een middel om bouwhistorisch onderzoek beter naar een breed publiek te presenteren is het uitwerken ervan in 3d-modellen. Sommigen van jullie zullen wel eens gezien hebben hoe we de oorspronkelijke gedaante van het Groot Tuighuis, de middeleeuwse Sint-Jacobskerk, in "virtual reality" weer tot leven hebben geroepen. Je kunt er zelfs binnenin rondkijken en ervaren hoe de kerk is veranderd in het gebouw dat we nu kennen. In het kader van het komende Jheronimus-Boschjaar 2016 zijn we diverse gebouwen en plekken in de stad, alle uit de tijd van Bosch, op dezelfde manier aan het bouwen in 3d, zodat we in dat jaar een indruk kunnen laten zien hoe de stad er rond 1500 heeft uitgezien. Dat kost natuurlijk veel tijd, maar we kunnen dit waarmaken omdat bij de BAM de kennis over historisch 's-Hertogenbosch ongelooflijk groot is. Een unieke plek om te werken!

Medewerkers bouwhistorie:

Maike Tjon a Kauw: kleur- en interieurspecialist

Bianca Eikhoudt: documentalist, digitaliseren

Harrie Boekwijt: bouwhistoricus, advisering

Antonie Lans: administratie

Johan van den Eijnden: bouwhistoricus, adviseur monumentencommissie

Jan Viguurs: 3d-visualisatie

Maarten Enderman: bouwhistoricus, veldonderzoek

Ronald Glaudemans: bouwhistoricus, teamleider bouwhistorie

Delfts blauw – Delfts wit

Door Ank de Groot

Het Delfts blauw had en heeft een grote aantrekkingskracht op verzamelaars. Nog steeds is er voor deze blauw beschilderde stukken over de hele wereld een afzetmarkt.

Het Delfts blauw werd wat verdrongen door het witte tafelgoed, en in de 17e en 18e eeuw was het aanzienlijk populair in rijke kringen. Dat Delfts wit in tegenstelling tot Delfts blauw een echt Hollands product is, is niet zo gemakkelijk vast te stellen. Nog voordat de Nederlanders geobsedeerd raakten door het blauw beschilderde Chinees porselein, vond in Italië een andere ontwikkeling plaats; de aldaar geproduceerde witte faience werd zeer populair.

Ook in Nederland trad een smaakontwikkeling op, het eten van een wit bord raakte in de mode. Dat gold tevens voor ander wit tafelgoed en keukengerei. Een mooi voorbeeld van deze smaakontwikkeling zijn de zogenaamde "ploischotels", nooit puur wit maar warm van kleur en met schitterende nuances in de tinten.

Zowel in Den Bosch als in Zutphen zijn in beerputten ploischotels gevonden. Exemplaren met een standvoet, die verwijzen naar de Franse herkomst. Na analyse bleek dat de tin/lood verhouding van deze vondsten lager is dan van de meeste Nederlandse groepen. Aangenomen kan worden dat de meeste bodemvondsten in ons land als mogelijke herkomst Frankrijk hebben, zowel uit Nevers als uit Rouen. Onlangs werd over productie-afval van ploischotels uit Montpellier gepubliceerd. Ook in de collectie van de B.A.M. zijn mooie ploischotels te zien van dit prachtige witte aardewerk. Hoogstwaarschijnlijk is geen van deze schotels in Nederland vervaardigd, de naam Delfts Wit dekt niet altijd de lading.

Hoewel veel van de faience technieken met de Italianen via Antwerpen onze plateelbakkerijen bereikten, komt de productie van witte faience en vooral van de ploischotels, op onze tafels terecht via Frankrijk. Vele bodemvondsten tonen dit na uitvoerig onderzoek aan. De vorm van deze schotels is ontleend aan een zilveren voorbeeld en wordt in Frankrijk een Godronnee genoemd.

Volgend bulletin meer over "De tijdloze schoonheid van het Delfts wit".

Informatie en afbeeldingen uit:

"De tijdloze schoonheid van Delfts wit" door Leon-Paul van Geenen

"Delfts Wit. Het is niet alles blauw dat in Delft blinkt" eindredactie Titus M. Eliens

De Willem II Sigarenfabriek (Boschdijkstraat 100 / Hoek Boschveldweg)

Door Tamara Nadibaidze

Gesticht door Eugène Goulmy en Rudolf Baar
Bouwjaar: 1897-1898, uitgebreid in 1908

Op 31 juli 1897 stichtte de Bossche ondernemer Eugène Goulmy (1865-1989) samen met financier Rudolf Baar de Nederlandse Sigarenfabriek aan de Boschdijkstraat, een waar "chateau d'industrie", een modelfabriek. Het was in die tijd de grootste sigarenfabriek van het land en boegbeeld van de Nederlandse sigarenindustrie. Het gebouw is ontworpen door de architecten P. Th. Stornebrink en W.G. Welsing.

Het rijksmonument is met zijn boogramen, kruisramen en een achzijdige traptoren een heel bijzonder pand. Voor de constructie van het gebouw werd ijzer gebruikt en het is opgetrokken uit schoon mestelwerk. Het is een voor die tijd zeer modern gebouw met veel voorzieningen zoals een lift, airco, sanitair en vloerverwarming. In de kelder van de fabriek stonden de ketels van de centrale verwarming en daar bevonden zich ook de kolenbergplaatsen. Op de begane grond waren de kantoren, de kleedkamer voor de sigarenmakers, magazijnen en de woning van de conciërge. In de werkzaal op de eerste etage oefenden ca. 500 sigarenmakers hun vak uit. Op deze verdieping waren ook de perskamer en de magazijnen voor natte sigaren en afval gesitueerd. De tweede verdieping omvatte de expeditiezaal, de sorteerderij, droogkamers en magazijnen voor het laatste verwerkingsproces.

000000 Stadsarchief 's Hertogenbosch Boschveldweg, Sigarenfabriek Eugène Goulmy en Baar. Ca 1900

In 1929, tijdens de recessie in de sigarenindustrie, werd de fabriek overgenomen door de firma Willem II die het pand slechts tot 1931 heeft gebruikt. In de Tweede Wereldoorlog diende sigarenfabriek Willem II als opslag en de kelder als schuilplaats.

In 1987 startte in het pand de Willem II Concertzaal (nu: W2 Poppodium) en opende het W2Popcollectief er diverse oefenruimten. Inmiddels hebben ook talloze kunstenaars er hun atelier.

Op dit moment wordt de in 2011 begonnen renovatie van het pand afgerond. De Willem II fabriek wordt daarmee een waar kunstencuster; een verzamelgebouw voor beeldende kunst en muziek. Het herbergt o.a.: Grafisch Atelier, Digitale Werkplaats/bART, Audiovisuele Werkplaats, Atelier Beheer Stichting, W2 Poppodium en de Koninklijke Harmonie. Het is de thuisbasis van diverse kunstenaars(-ateliers) en voor bedrijven als Spoetnik multimedia productiehuis, Attak grafisch ontwerp bureau en Van Osch Filmproducties. De gemeente heeft in 2013 bekend gemaakt dat de naam Goulmy en Baar weer op de gevel aan de Boschdijkstraat zal worden geplaatst. De gevel aan de Boschveldweg houdt de naam Willem II. Daarmee wordt recht gedaan aan de historie van het markante pand.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

Museum Nairac Brouwerstraat 1 Barneveld

De oorlog dichtbij

Aan de hand van de fotomontages worden de gebeurtenissen, die zich in de periode 1939-1945 afspeelden, in beeld gebracht.

Tientallen afbeeldingen, voorwerpen, films en geluid ondersteunen het verhaal in oorlogstijd.

Museum Mayer van den Bergh Lage Gasthuisstraat 19 Antwerpen

Permanente collectie

Mayer van den Bergh interesseerde zich vooral voor de werken van zijn tijd, de 19de eeuw. Het museum is het allereerste museum ter wereld dat letterlijk rond één collectie is gebouwd.

Museum Noordwijk Jan Kroonsplein 4 Noordwijk 4 april - 14 september 2014

De houtsneden van Oswald Wenckebach

Museum Noordwijk toont 94 houtsneden uit de collectie van musea als het Rijks-museum Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Leiden, Gemeentemuseum Den Haag en uit enkele particuliere collecties. Een prachtig overzicht van het grafisch oeuvre van Oswald Wenckebach.

Rijksmuseum van Oudheden Leiden 25 april - 26 oktober 2014

Gouden Middeleeuwen

Gouden Middeleeuwen vertelt hoe 1500 jaar geleden het leven was in onze streken en welke rol Nederland speelde in de wereldwijde handelsnetwerken van het vroegmiddeleeuwse Europa. Ontdek dat de Vroege Middeleeuwen geen 'Dark Ages' waren maar, juist gouden tijden.

Adriaan Roland Holst (1888-1976)

Locatie: Windmolenbergstraat

Pand: Reinier van Arkel

In gevaar

Heen en weer geslingerd,

zonder rust of duur;

Was ik maar een wingerd,

Had ik maar een muur.

Nader Bekeken

Door Len Janssens

In deze rubriek belichten we telkens een van de medewerkers/vrijwilligers van de BAM. Deze keer is dat Lotti Meijer. Zij is 34 jaar oud, woont in 's-Hertogenbosch en werkt sinds 2.5 jaar als vrijwilliger voor de BAM.

Wat heb je beroepshalve zoal gedaan voordat je bij de BAM kwam werken?

In 2002 ben ik afgestudeerd als Creatief Therapeut in de richting Beeldend Vormen. Na mijn afstuderen heb ik een baan gevonden bij GGZ WNB in Halsteren. Ik werk daar nu bijna 12 jaar en heb een groot hart voor mijn vak. In 2005 ben ik in 's-Hertogenbosch komen wonen en heb ik tevens 5 jaar als oproepkracht bij Adriaan Heinen gewerkt. Hier heb ik Harmke leren kennen, waardoor ik met de BAM in aanraking ben gekomen.

Wat voor werkzaamheden doe je bij de BAM?

Ik zoek voornamelijk residu uit of ben aan het nummeren. Een tijd lang heb ik mij bezig gehouden met het in elkaar lijmen van keramiek. Sinds de geboorte van mijn zoontje Thijs is mijn aanwezigheid op de dinsdagavond onregelmatiger geworden. Daarom richt ik mij weer voornamelijk op het uitzoeken van residu. Ik vind dit erg ontspannend om te doen. Ik hou van uitzoeken, ordenen, ergens op inzoomen en sorteren. Het is een prettig tegenwicht voor mijn baan als beeldend therapeut: even je hoofd leeg maken. Ik kom altijd heel ontspannen thuis van de dinsdagavond. Daarnaast vind ik dat ik met interessante, vriendelijke en betrokken mensen samenwerk. Het is fijn om van zo'n setting deel te mogen uitmaken.

Op welke dagen ben je bij de BAM te vinden?

Op dinsdagavond

Er is natuurlijk ook een leven buiten de BAM. Waar houd je je verder mee bezig?

Het is een wonder en een genot om mijn zoontje Thijs van 19 maanden te zien opgroeien. Ik hou van fotograferen en door hem kom ik nooit zonder inspiratie te zitten. Ik maak nog fotoboeken waarbij ik foto's laat afdrukken en inplak. Ik ben graag buiten en hou van de natuur. Met mijn man heb ik de afgelopen jaren mooie wandelreizen naar Peru, Nepal, Indonesië en Bolivia gemaakt. Sinds de komst van ons zoontje gaan we graag naar het strand of maken we mooie fietstochten. Met een vriendin onderneem ik stedentrips naar bv. Istanbul, Barcelona, Marrakech of Parijs. Kortom: reizen, koken, fotograferen en beeldend werken (tekenen, schilderen) zijn mijn passies.

Een boek: Een bijl voor de bevroren zee in ons.

Franz Kafka (1883-1924)

Locatie: Krullartstraat

Pand: boekhandel - Adr.Heinen

Een boek

Een bijl voor de bevroren zee in ons.

Neanderthalerweekend

Door Josje van Eerd

Als een verzopen poesje stapte ik het Groot Tuighuis binnen om de hele dag te assisteren bij de expositie van de Neanderthalers. Daar het parkeerterrein die dag taboe was voor de medewerkers kwam ik op de fiets door de stortbui. Nadat ik wist waarmee ik me moest bezighouden begon ik alle vitrines spiegelend schoon te boenen terwijl ik bovendien kennis maakte met Elly en Eilard twee vrijwilligers die ook hand- en spandiensten verleenden. Elly speldde iedereen de door haar gemaakte badges op en Eilard ging de, voor de herkenbaarheid neergelegde tekstjes bij de voorwerpen, vervangen door nummers. Deze nummers correspondeerden met nummers op een bordje waarop dan te lezen stond wat het voor voorwerp voorstelde.

Stefan en Ronald waren druk in de weer met het ophangen van verwijzingspijlen en het inrichten van de vitrines. Wat later kwam Ed aangezet met zijn fototoestel in de aanslag. De dame van de beveiliging had ook als taak op een klikapparaatje te drukken bij binnenkomst van een bezoeker zodat naderhand het aantal bezoekers af te lezen zou zijn.

Buiten zat Ton in zijn verwarmde tentje voorbereidingen te treffen om straks met een kiezel een brok vuursteen aan diggelen te slaan om er daarna met een stevig bot zodanig stukjes af te slaan zodat er een soort vuistbijltje overblijft, kernen en een stel dunne afslagen. Jos was present in zijn portierskantoor en ook Celestine leverde al druk haar bijdrage, ze liet voor de lunch heerlijke belegde broodjes en croissants bezorgen. Wim liep drukdoende rond en ook Harmke en Eddy maakten hun opwachting.

Anton Verhagen en John Schellekens, de pioniers van de vondsten in de Groote Wielen waren aanwezig om het schitterende boek: "De Groote Wielen: er was eens" te promoten. Dit boek is door Anton Verhagen (paleontoloog en archeoloog) en Dick Mol (paleontoloog) samengesteld en uitgebracht. Zij gaven, na alle vitrines ingericht te hebben, met grote kennis van zaken voorlichting over de gevonden voorwerpen van o.a. de Groote Wielen.

Stefan en Ronald vertelden over de opgravingen van de Grote Hekel aan de Hekellaan en ook Dick van de Vrie liet zich niet onbetuigd. Ik bezocht een paar keer het filmzaaltje met de tekenfilm voor kinderen en kinderlijken over het leven van de Neanderthalers.

In de expositieruimte draaide een bijzonder interessante doorlopende film over Neanderthalers, wolharige mammoeten, steppewisenten, wolharige neushoorns, mede opgesierd door tekeningen van Rien Poortvliet. Ik leerde daarvan dat lang geleden dieren en mensen over de zeebodem van Nederland naar Engeland konden lopen.

De bezoekers liepen af en aan: ouderen uit de buurt, amateur-archeologen, ouders met kinderen, familie en bekenden van de medewerkers, geïnteresseerden in de historie van Den Bosch die, vanuit het buitenland, in Nederland op bezoek waren en andere nieuwsgierigen, kortom het was een komen en gaan van belangstellenden.

Wat was er allemaal nog meer te zien naast de al genoemde films. Bij binnenkomst zag je een Neanderthalervrouw en- kindje met daarachter op groot doek een wolharige mammoet. Verderop stond er een vitrine met vondsten van de Grote Hekel zoals vuistbijltjes van vuursteen, kernen van vuursteen en afslagen en je kon in de spiegel die in de vitrine stond tussen een Cro-Magnon mens en een Neanderthaler, een selfie maken, dan zag je op de foto jezelf tussen deze twee mensen gefotografeerd. Daarbij lag ter vergelijking de schedel van een Neanderthaler en een Cro-Magnon mens en een dijbeenbot van een Neanderthaler en een dijbeenbot van een vorige jaar gevonden skelet van een Franse soldaat.

In een andere vitrine lagen mammoetslagtandstukken en -kiezen, een melkslagtandje van een eenjarige mammoet, stukjes van gevonden rendier- en hertengeweien. Ook de onderkaak van een wolharige neushoorn en diverse stukken van de wolharige mammoet, zoals ribben, voetbeentjes, onderkaak en slagtaand waren te bezichtigen. Op een plaat met uitgestorven dieren kon je zien (om de grootte te vergelijken stond de gelukkig nog niet uitgestorven Ronald er ook bij) dat de mammoet niet zo groot is als altijd verondersteld werd, hij is zelfs iets kleiner dan de huidige Afrikaanse olifant.

Anton Verhagen is tevens beheerder van het museum Hertogsgemaal aan Gewande bij Oud-Empeel. Je kunt daar historische vondsten bewonderen maar ook voorwerpen uit de tweede wereldoorlog omdat in die omgeving tussen oktober 2014 en mei 2015 zwaar gevochten werd. John Schellekens vertelde me over zijn duikervaringen bij de Groote Wielen. Hij is ervan overtuigd op een bepaalde plek een mammoet te vinden. Na een paar vergeefse pogingen zien de andere duikers het niet meer zo zitten (of eigenlijk niet meer zo liggen) op de bodem van de Groote Wielen, maar hij gaat door met zijn zoektocht.

Er zijn over beide dagen ongeveer 750 bezoekers geteld, een groot succes dus en voor herhaling vatbaar!! Het was voor mij een heel gezellige leerzame dag waarbij ik heb veel heb opgestoken van de aanwezige experts. Het was ook leuk om zo andere vrijwilligers te ontmoeten. Iedereen hartelijk dank.

Wandelgangen

Door Thijs Holthuizen

“Verschil” is eigenlijk een vreemd woord. Waar het vandaan komt weet ik niet. Van iets schillen? De schil eraf halen zodat het iets anders wordt. Dat zou kunnen zijn. Maar verschil heeft 2 betekenissen. Enerzijds het cumulatieve, het verschil tussen 5 appels en 3 appels is 2. Het geeft meer of minder aan. Maar verschil geeft ook diversiteit aan. Mensen zijn verschillend. Het woord verschil is ideaal om mee te spelen. De Ruttés, Samsons en de Limburgse allochtonen van ons land kunnen er machtig mooi mee manipuleren. Het woord verschil zou eigenlijk verboden moeten worden.

Bij de BAM kennen we ook verschil. Verschil in telefoontjes. Wel mooi. Kun je namelijk de Weeners herkennen. Iets wat voorheen niet kon. Maar natuurlijk is dit foei. Nee. Geef mij dan maar George Orwell, de schrijver van, ik meen, 1984. Hij schafte het woord verschil af. Hij vond dat alle telefoontjes gelijk waren, alleen sommige telefoontjes waren meer gelijk dan andere.

Kijk daar heb je tenminste iets aan.

Sluutelstuk

Door Ed Hupkens

Een sluutelstuk is een houten oplegging in de constructie van een zolder- of verdiepingsbalklaag.

Het is een relatief klein, decoratief onderdeel van een cruciale vloerconstructie. Vroeger namen timmerlieden de tijd om hun houtbewerkingskunst de vrije loop te laten.

Het sluutelstuk ondersteunt de moerbalk, de dikste dragende plafondbalk waarop de kinderbinten en de vloer erboven steunen. Onder moerbalk en sluutelstuk zit de korbeel. Deze schuine balk verdeelt de krachten van de bouwconstructie en geeft de dragende moerbalk een groter draagvermogen. Muurstijl, korbeel en sluutelstuk vormen samen een stijve, driehoekige constructie. Deze constructie wordt het juk genoemd. Uit reconstructies blijkt dat de versieringen op het sluutelstuk pas werden aangebracht, nadat dit als juk als geheel gereed was. In sommige constructies ontbreekt zo'n juk, ontbreken dus korbeel en muurstijl, en is er toch onder de balk een sluutelstuk aangebracht.

Geschiedenis begint in de middeleeuwen, in de tijd van de houtskeletbouw. Huizen werden toen door timmerlieden gebouwd die in een lange traditie stonden. Voor de grote, dragende balken van vloeren en zolders gebruikten ze complete boomstammen. Die werden ontdaan van hun bast en vervolgens gekant. Na deze bewerkingen blijft zo'n balk natuurlijk nog altijd taps: dik van onder (de wortelzijde) en dun aan de boomtopzijde. Als je een dergelijk taps toelopende balk op twee steunpunten legt en als dragende vloerbalk gebruikt, wordt de vloer die je erop legt natuurlijk niet waterpas. Aan de boomtopzijde loopt de vloer dan naar beneden. Dat verhelp je door de grote vloerbalk aan die zijde met een extra balk(je) op te hogen. Deze op maat gemaakte slof onder de 'dunne' zijde van de vloerbalk heet het sluutelstuk. Omdat hij toch al met de hand pas gemaakt werd en men dit 'lapmiddel' voor het oog wilde camoufleren, versierden timmerlieden het op zo'n manier dat het van een afstand op een ornament leek. Hoe meer tijd en geld er beschikbaar was, hoe mooier dit ornament.

Later, toen de balklagen mooi regelmatig gezaagd en geschaafd werden, bleef men in de bouw sluutelstukken toepassen. Ook nadat de houtskeletbouw om brandveiligheidsredenen werd vervangen door baksteenbouw. Wel veranderde het meer en meer van een puur constructief element in een onderscheidend vormgevingselement. Een element met de handtekening van de man die het huis met al zijn kunde en betrokkenheid gemaakt had. De timmerman was dan even beeldhouwer. Eerst gingen mes en guts alleen in de kopse kant. Toen de wooncultuur in de 16e eeuw verfijnde en de welvaart toenam, werden ook de zijkanten en onderkant regelmatig onderhanden genomen.

Het sluutelstuk bleef eeuwen in gebruik, omdat het ook als constructief element een vaste plaats had gekregen. Een sluutelstuk kan variëren van 30 tot 100 cm lengte.

Met olijven gevulde kip

Gevogelte: stop gehakte verse olijven in de buikholte, naai de vogel dicht en kook hem. Verwijder de olijven als hij gaar is.

APICIUS 6, 5, 7

VOOR TWEE TOT VIER PERSONEN

175 G ZWARTE OLIJVEN, LIEFST ONTPIT

1 KLEINE, PANKLARE KIP

2 LAURIERBLADEN

ZOUT

10 ZWARTE PEPERKORRELS

1 UI

1 WORTEL

1 STENGEL BLEEKSELDERIJ

Hak de olijven grof en vul er de kip mee. Naai met een stevige maasnaald de buikholte dicht met katoendraad of fijn kookgaren. Doe de kip in een pan en voeg zoveel water toe dat hij onder staat. Doe laurier, zout, peperkorrels en groente erbij en breng aan de kook. Laat de kip 1½ uur sudderen tot hij mals is geworden. Haal de kip uit het water en laat hem voor het aansnijden iets afkoelen.

Het kookboek van Apicius (zie hoofdstuk 8), dat dateert uit omstreeks 400 na Christus, geniet grote bekendheid. Dit is een van de eenvoudigste recepten; de overdaad aan kruiden of specerijen waar de meeste van Apicius' recepten bol van staan, ontbreekt hier. Het had in vrijwel iedere huishouding in de oudheid bereid kunnen worden. Het

Wijnkruiik, zilver met verguldsel uit het Perzische rijk (dat kort daarop door Alexander de Grote werd veroverd).

idee erachter is dat de olijven hun smaak aan de kip afgeven en vervolgens worden weggekieperd. Dat kan heel goed, natuurlijk, maar het is wel zonde van de olijven! Ik gebruik daarom ontpitte olijven en dien ze samen met de kip op.

Mijn drang om met antieke recepten te experimenteren zonder strikt binnen de begrenzungen van de

tekst te blijven resulteerde in een aantal variaties op het basisrecept. De peperkorrels zijn een toevoeging van mij: ze waren in de Romeinse tijd te krijgen, niet in de vroege Griekse tijd. De kip kan gebraden in plaats van gekookt worden; gebruik voor het braden olijfolie met een klein scheutje vissaus. Als vulling kan ook olijvenpasta (zie blz. 38), vermengd met een kleine hoeveelheid bulgurtarwe, gebruikt worden: het resultaat is buitengewoon.

Wat de kip aangaat: In de tijd van Homerus hadden de eerste Griekse hanen waarschijnlijk al gekraaid. Het 'huishoen', inheems in Zuid-China, was geleidelijk westwaarts doorgedrongen en had Griekenland bereikt: op Griekse vaasschilderingen van omstreeks 700 voor Christus staan al onmiskenbare hanen en kippen afgebeeld. Het waren toen nog exotische oosterse vogels. Op boerenerven liepen in de tijd van Homerus echter al wel ganzen rond, die zorgvuldig met tarwe werden vetgemest. Eend, gans en kwartel kunnen in dit recept de kip heel goed vervangen.

De keuken van ODYSSEUS

MET 50 AUTHENTIEKE
RECEPTEN

Andrew Dalby & Sally Grainger

ANTHOS

Uitspraken van kinderen tijdens Jeugdboschlogie

Door Paulien van der Krabben

Het is weer mei en kinderen van groep 7 en 8 van vier bossche scholen komen hier ruiken aan archeologie. Ze krijgen na de film over het Groot Tuighuis 4 activiteiten aangeboden nl:

Rondleiding door het gebouw, film en vitrine met uitleg over de beerput, workshop puzzelen en workshop residu uitzoeken. Er zijn zeer leergierige kinderen, er zijn stille kijkers, er zijn actieve puzzelaars en natuurlijk zijn er ook lastpakken. Die diversiteit is van alle tijden.

Die diversiteit blijkt ook uit hun soms zeer opmerkelijke reacties:

Tijdens de film over de beerput wordt er flink gegriezeld als het haar uit de beerput wordt getoond of als Ronald op de bodem van de beerput stapt: IIEk in de poep!!!!!! En een meisje zegt hoopvol: "die film is toch nagespeeld?"

Bij de vitrine met pispotten zegt een jongen: "Mevrouw die plank daarachter is toch voor als je straf kreeg?" "Nee die werd over een gat gelegd. Daar kon je op gaan zitten om je behoefte te doen."

"Weet u wie die heeft uitgevonden?"

In het schip staan nog de spullen van het Neanderthaler weekend. "Mevrouw hoe oud zijn die mammoetbotten?" "Zeker 40.000 jaar oud". "Hoe kan dat? Het begint toch bij het jaar Nul".

Bij de vitrine van de Notaris. Ik vertel dat wij weten dat er in dat huis kinderen hebben gewoond en vraag hen of zij voorwerpen zien waaruit dat blijkt. Na enige stilte zegt een jongen: "uit die kleine botjes die daar liggen." Op mijn verbaasde en vragende blik zegt hij: "U zei toch dat ze alles wat niet meer bruikbaar is in de beerput gooien"

Het blad op de plank

Door Josje van Eerd

Ja, ik wil heel graag meewerken aan het weer nieuw leven ingeblazen Vrijwilligersbulletin dat eind 2012 voor het laatst verscheen. Maar waar over te schrijven....Ik had zelf wel wat ideeën toen Paulien zei: "Wil je iets over de tijdschriften schrijven die in de kantine staan. Welke vind jij het leukst of het meest interessant, welk tijdschrift spreekt jou het meest aan?"

Omdat ik alleen op dinsdagavond op de BAM ben, ik kom om half 8, neem pauze om half 9 en ga om 10 uur naar huis, heb ik de tijdschriften die daar staan nooit echt goed bekeken. Als ik na de vergadering sta te kijken wat er allemaal op de plank staat komen er vrijwilligers langs. Ik vraag: "Kijk je wel eens in deze tijdschriften?" Sommigen doen dat wel eens, anderen niet. Ik ga naar Anthony Lans, de medewerker die het tijdschriftenpotje beheert en vraag hem hoe het precies werkt. Hij zegt dat hij elk jaar alle abonnementen verlengt en als er nieuwe uitgaven zijn, bestelt hij ze als er door de medewerkers van de BAM om gevraagd wordt.

Er staan wel 30 verschillende tijdschriften in de kast. Een paar tijdschriften over de stad (Bossche Bladen, Kring Nieuws van Kring vrienden van Den Bosch, Maritiem?), allerlei tijdschriften betreffende Bouwhistorie, Argeologie en Monumenten, tijdschriften aangeboden door het Ministerie van OC&W en tijdschriften die uitgegeven zijn door verschillende steden. Ik zie b.v. een tijdschrift uit Woudenberg (Bouwen tussen heden en verleden), Breda, Delft, Amersfoort (Historisch Amersfoort) en Zutphen (Zutphense Pracht). Ze behandelen verschillende onderwerpen uit heden en verleden. Hans Hendriks, ook een vrijwilliger, die alle tijdschriften ontvangt, archiveert en van een label voorziet, is een enthousiast verteller over het werk dat hij eraan heeft. Hij zegt dat er boven een bibliotheek is waar ook veel boeken staan, ik beloof hem daar eens te komen kijken om te zien wat daar voor interessants staat. Ik heb twee tijdschriften mee naar huis genomen om ze op mijn gemak eens in te kijken.

Het eerste is Bossche Bladen. Ik heb jaargang 15 nr. 4 meegenomen. Er staat een leuk artikeltje in over de oudste lokale groepering van Nederland: Bosch Belang opgericht door Harry Kuijpers in 1923, nadat in dat jaar de SP werd opgeheven. In het artikel staat ook een leuke spotprent over het Bossche carnaval, dat al jarenlang onder vuur lag want: Den Bosch kan geen Mariastad én stad van het carnaval zijn. Leuk artikel, maar laat dit nu net het laatste nummer zijn van Bossche Bladen omdat het blad verdwijnt, dat heb ik weer!!!

Het andere blad is Bulletin KNOB, Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond jaargang 2014 nr. 1. Het eerste artikel gaat over de bouw van de monumentale Van Beverninghekapel in Gouda aan de zuidzijde van de Sint-Janskerk. Het heeft een indrukwekkend marmeren front en beeldhouwwerk. Het artikel gaat over de opdrachtgever Hieronymus van Beverningh diplomaat en staatsman, zijn betekenis voor Gouda, de totstandkoming van het ontwerp en de moeilijkheden bij de bouw van de kapel. Vooral de beschrijving van de aankoop van het marmer en het vervoer van de loodzware stukken door schepen is leuk om te lezen.

Het tweede artikel beschrijft de opkomende belangstelling voor vakantiehuizen in het interbellum. De eerste verblijven werden opgericht in bos en duin door kampeerverenigingen. Het tenthuisje was erg populair, een demontabele hut met houten wanden en een dak van zeildoek. De ANWB en de Nederlandse Spoorwegen droegen ook bij aan de vrijetijdsbesteding in de vrije natuur, door bewegwijzering van autowegen, fiets- en wandelpaden en de spoorwegen voor het vervoer ernaar toe.

Vooraf aan de kust, op de eilanden, op de Veluwe en in Drente werden steeds luxere huisjes gebouwd. Maar er waren veel regels waar deze verblijven aan moesten voldoen. Verder beschrijft het artikel de verschillende architecten die zich met de bouw hiervan bezighielden en geeft afbeeldingen en de voortgaande ontwikkeling van verschillende vakantiehuizen.

Zo is de "open keuken" (voorheen altijd apart) en het plaatsen van de eettafel tegen de wand, (hiervoor stond die altijd midden in de kamer) een voortvloeiende uit de bouw van deze huisjes. Een leuk tijdsbeeld.

Ook wordt in dit tijdschrift de restauratie beschreven van de Grote Kerk in Zwolle tussen 1875-1898 waar Rijksadviseur P.J.H. Cuypers en de Zwolse architect F.C. Koch zich mee bezighielden. Het artikel handelt over hun verschillende restauratietekeningen, hun overeenkomsten en hun samenwerking. Het lijkt erop dat de Zwolse architect een grote stempel heeft gedrukt op de restauratie door zijn ontwerp voor het noordportaal en met ontwerpen voor onderdelen als de venstertraceringen, de gewelofschilderingen en de consistoriekamer.

Ik zou tegen je willen zeggen, bezoek de boekenplank in de kantine eens en kijk in de tijdschriften die daar staan, je wordt er op verschillende gebieden veel wijzer van.

Jan Emmens (1924-1971)

Locatie: Molenstraat

Pand: Restaurant Auberge De Veste

De slaap is als een brug die van vandaag naar morgen gaat en onderdoor een droom stroomt het water

Voorkeuren van vrijwilligers

Door Paulien van der Krabben

De voorkeur van Jan Blok

Jan Blok is een Bam-vrijwilliger die hier in 2007 actief is geworden op basis van zijn al bestaande voorkeur. Jan is een muntenkenner. Zijn eerste munt heeft hij al sinds de lagere school in zijn bezit. Als je Jan aanspreekt over zijn activiteiten hier verandert hij in een enthousiaste spraakwaterval. Al snel wordt duidelijk dat hij zelf vele munten bezit en dat hij zijn kennis graag inzet voor het determineren van de muntvondsten bij de BAM. Hij wordt vooral gedreven door de verhalen die je kunt achterhalen uit de afbeeldingen die op een munt gebruikt zijn. Maar ook vindt hij het interessant dat munten soms voor heel iets anders worden gebruikt dan voor de handel. Als voorbeeld laat hij een afgezaagd, gekarteld en doorboord exemplaar uit de collectie van de BAM zien. Deze munt is in de 18e eeuw gebruikt als huismiddeltje tegen de veepest. (zie bijgevoegd artikel).

De kennis van Jan Blok levert een belangrijke bijdrage aan het werk van de BAM.

Tongblaarkrabber

Door Jan Blok

De Friese verzamelaar Haak kocht in 1983/1984 een zwaar beschadigde zilveren schelling (een oude munt van zes stuivers) van een detectorzoeker. Haak (1986) beschreef in het muntentijdschrift "de Beeldenaar" dat hij niet wist wat het was. Tot hij een paar jaar later de kroniek las van Bernardus Fabricius, een schoenlapper met de Friese bijnaam: Bearn Lap.

In deze kroniek beschrijft Bearn Lap o.a. dat in 1732 in Friesland een grote tongblaar-epidemie (mond-en klauwzeer, jb) heerste en dat de boeren bij de bestrijding van die ziekte "halve schipkeschellingen* op een lange ijzeren steel gebruikten om de blaren kapot te krabben". Iedere boer had wel zo'n krabber. In 1986 bevestigden oudere veeartsen dat die blaren heel sterk waren, je zou ze met een gladde schelling niet open krijgen. Zilver werd gebruikt uit angst voor koperbesmetting.

Een bevriende dierenarts (JW vd Drift, 2012, persoonlijke mededeling) vertelt dat mond-en klauwzeer een virus is dat je met bijvoorbeeld cryoliet (chloor hexidine) kunt ontsmetten. Vroeger werkte men met heftige prikkels; ook zout en andere spul. Per 2012 doodt men de dieren, omdat het virus de export van vlees bedreigt. Vroeger liet men de dieren uitzielen en ze herstelden. De mortaliteit is maar 1 of 2 %. (net zoals griep- je komt er over heen.) Die blaren wilde men openen om complicaties te vermijden. Bij complicaties is er een hogere sterfkans. Daarnaast: Als een koe pijn heeft kun je hem niet melken. In 2001 was de laatste grote epidemie. Er werd een ¼ miljoen dieren afgemaakt. Als er een veemarkt is geweest is het vaak al raak, via de schoenzool en de poot (of klauw), niet via beest-beest.

*scheepjesschelling: waarde 6 stuivers; gehalveerd/ door midden gehakt had je dus twee stukken van 3 stuiver aan zilverwaarde. Dat is een half dagloon in die tijd, niet iets wat je weggooit.

De in 's-Hertogenbosch gevonden munt (zie foto) is een gehalveerde driestuiver uit Dôle (Bourgondië), circa 1622 geslagen.

Wanneer de tongblaarkrabber door de koe van de staaf werd getrokken kon de boer de munt waarschijnlijk niet gelijk (uit de mond) pakken. Wellicht rende de koe weg; of viel de munt in het gras; of verliet de munt de koe op een andere wijze. In elk geval bleef hij buiten het zicht tot een detectoramateur of een archeoloog hem eeuwen later terugvond.

Jan Arends (1925 - 1974)
Jan (Johannes Cornelis) Arends
Locatie: Hof van Zevenbergen
Pand: woonhuis

De dichter en de stad: De Schilderstraat

Door Len Janssens

Dit zijstraatje van de Hinthamerstraat is genoemd naar de oud-Bossche patriciërsfamilie Schilder. Al in 1454 sprak men over 'dat Scilderinghstraetken'. In die tijd stonden er twee gasthuisjes voor arme mannen en vrouwen (wel netjes van elkaar gescheiden natuurlijk, er mocht eens wat van komen...). Ook in de 19e eeuw had het straatje een sociale functie. In huize Sint Agnes woonden van 1855 tot 1907 arme vrouwen en meisjes. En vanaf 1854 tot 1948 konden Bosschenaren die krap bij kas zaten er terecht bij de "Bank van Leening". Hier, bij "Ome Jan", beleenden de armere Bosschenaren tijdelijk hun huisraad, sieraden en ander gerei zodat ze weer even geld hadden om eten en huur te kunnen betalen. Opvallend was wel dat de Bank van Leening het tijdens de kermis en met Carnaval veel drukker had dan gewoonlijk. Bosschenaren houden wel van een beetje vertier.... Dat bleek ook in de tweede helft van de 20ste eeuw, toen de sociale functie van de straat weer op een heel andere wijze tot uitdrukking kwam. In die tijd was het straatje bekend of liever berucht als bordeelstraatje. De dames toonden hun kwaliteiten achter de ramen en de heren kwamen keuren. Het gemeentebestuur deed er alles aan om de prostitutie uit het straatje te weren. Dat is uiteindelijk gelukt; in 2001 zijn ook de laatste kamertjes voor raamprostitutie verdwenen. Sindsdien is het straatje prachtig opgeknapt en met recht een Schilderachtig straatje te noemen. Het gedicht van Willen van Iependaal gaat terug naar het recente verleden en laat een van de meisjes van plezier aan het woord.

Willem van Iependaal; Niet om het afscheid voor altijd

Dat jij zo plotseling met me breekt,
Nou ja.... Ik ben een vrouw uit 't leven!
Maar dat jij mij van inkeer spreekt
Die laagheid kan ik niet vergeven.

Je schrijft me, dat het uit moet zijn,
Dat jij niet meer naar mij zal komen...
Je zegt het kort, in enen lijn:
Je hebt een and 're vrouw genomen!

Je was een heer in m'n gedacht,
Zowel naar inborst als manieren...
Toch kwam je brief niet onverwacht,
Ik wist: eens zou jij bruiloft vieren...

Niet om het afscheid voor altijd
Is er door mij een traan vergoten,
Ik heb allenig maar geschreid
Omdat je geld hebt ingesloten...

Colofon

Aan dit bulletin is meegewerkt door:

Paulien van der Krabben

Ank de Groot

Tamara Nadibaidze

Thijs Holthuisen

Josje van Eerd

Jan Blok

Ed Hupkens

Len Janssens

Ronald Glaudemans

Roland Dingen (recept)

Reneé Das